

ЩЕРБАК М.Г., ЩЕРБАК Н.М.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ

Аналізуються матеріали архівних фондів цензурних установ царизму, в яких йдеться про їх діяльність в Україні у 1838-1917 рр.

Важливим джерелом дослідження діяльності цензури в Україні у ХІХ - на початку ХХ ст. є матеріали цензурних установ, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України м.Київ (ЦДАК). Це, зокрема, фонд Київського цензурного комітету, в якому зберігається 984 справи за 1838-1865 рр. (ф.293); фонд Канцелярії Київського окремого цензора (ф.294) - 458 справ за 1865-1906 рр. та фонд Київського тимчасового комітету у справах преси (ф.295) - 622 справи за 1906-1917 рр.

Справи фонду Київського цензурного комітету можна розділити на такі групи:

- інструктивно-керівні матеріали;
- реєстраційні журнали і книги;
- листування;
- справи про видання окремих газет та журналів;
- справи про особовий склад цензурного комітету;
- журнал вхідних і вихідних документів.

До першої групи належать циркуляри (розпорядження однакового змісту, що розсилалися в різні установи) Головного управління у справах преси, Міністерства внутрішніх справ (далі - МВС), Міністерства народної освіти. Вони бувають інформативними (з переліками дозволених і заборонених видань) та інструктивно-керівними (з доповненнями та змінами існуючого законодавства і відомчими нормативними актами).

Окрім того, у фондах цензурних комітетів зберігаються заяви різних осіб з проханням дозволити видання газет чи журналів, скарги видавців на дії цензорів, копії надісланих губернаторами повідомлень про дозвіл окремим особам видавати газети чи журнали, особові справи цензорів та інші документи, які містять інформацію про діяльність цензурних установ.

У фонді Канцелярії Київського окремого цензора зберігаються наступні матеріали¹:

- циркуляри МВС і Головного управління у справах преси;
- переліки дозволених і заборонених видань;
- переліки тем, на які не дозволялось писати (страйки робітників, студентські і селянські виступи, критика дій влади та інш.);
- заяви з проханням дати дозвіл на видання газет і журналів із програмами майбутніх видань;
- скарги редакторів та видавців на дії цензорів;
- листування з різними установами та особами;
- журнал реєстрації рукописів, що надходили до цензурних установ;
- звіти про діяльність цензорів.

Щербак Микола Григорович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Щербак Ніна Миколаївна - аспірантка кафедри історії та теорії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

12 травня 1906 р. на підставі “Тимчасових правил для неперіодичної преси” замість ліквідованої Канцелярії Київського окремого цензора було утворено Київський тимчасовий комітет у справах преси. Матеріали про його діяльність зберігаються у фонді 295 ЦДАК України². Здебільшого це повідомлення (“уведомления”) київського губернатора про видання різним особам і громадським організаціям свідоцтв на право видавати газети та журнали, їх програми, матеріали про зміни у складі редакцій та перейменування видань, витяги із журналів засідань Комітету, листування з Головним управлінням у справах преси та іншими установами і посадовими особами про арешт окремих номерів періодичних видань, притягнення до кримінальної відповідальності їх редакторів та видавців за порушення цензурних правил.

Усі ці матеріали можна розділити на декілька груп:

- матеріали з історії фондоутворювача;
- циркуляри (інформативні та інструктивні) МВС;
- заяви видавців з проханням дозволити видання газети чи журналу з програмою майбутнього видання;

- книги реєстру переглянутих цензорами творів;
- переліки заборонених видань;
- особові справи цензорів;
- скарги видавців та редакторів на дії цензури;
- листування з різними особами та установами;
- справи про видання окремих газет та журналів (в алфавітному порядку);
- журнали реєстрації вхідної та вихідної документації, які дають можливість визначити ступінь збереження документів у фонді.

Найбільш цікавими для дослідників, на наш погляд, є звіти цензурних комітетів, у яких вказувалися:

- назви періодичних видань, що виходили у звітному році;
- дані про осіб, що видавали ці періодичні видання;
- передплатна ціна;
- видання, що з’явилися у звітному році;
- видання, що перестали виходити у звітному році;
- видання, що були призупинені у звітному році в адміністративному порядку та на основі запровадження військового стану;
- особливі зауваження (у цьому пункті, як правило, вказувався загальний напрям газети). Наприклад: “*Киевлянин*” - консервативного напрямку, “*Новый век*” - орган партії октябристів, “*Киевские отклики*” - опозиційного, без належності до якоїсь партії³. Другу частину звіту складала “*Відомість про просування судових справ по періодичних виданнях*”.

Детальна характеристика давалася у звітах цензурних комітетів усім основним газетам і журналам, що виходили російською, українською, польською та єврейською мовами.

Ці звіти дають багато цінної інформації з історії різних періодичних видань, повідомляють дані про провідних співробітників газет і журналів, їх діяльність. На основі цих звітів дослідник сам має можливість оцінити напрям кожного органу, тому що цензори, як і інші чиновники, схильні були зараховувати до революційних усі видання, за винятком офіційних і крайніх правих.

Важливим додатком до звітів є “*Книги реєстра для записування произведений, представляемых типографиями на рассмотрение в Комитеты по делам печати*”,

в яких зазначались: назва і місце видання, формат, обсяг, кількість екземплярів; якщо це була газета чи журнал - вказувався номер, що дає можливість встановити, скільки номерів вийшло.

Завдяки цим реєстровим книгам ми можемо встановити, якими були тиражі тогочасних газет, зокрема:

- “Киевлянин” - 20 тис.;
- “Киевская газета” - 15 тис.;
- “Киевские отклики” - 20 тис.;
- “Киевское слово” - 6 тис.;
- “Киевские губернские ведомости” - 1200;
- “Киевские новости” - 5300;
- “Южная неделя” - 6 тис.;
- “Громадська думка” - 5 тис.;
- “Киевская зоря” - 34 тис.⁴

Серед матеріалів цензурних установ знаходимо багато копій їх донесень у Головне управління у справах преси про накладені штрафи на періодичні видання. Вони доповнюють дані щорічних звітів цензорів.

Фонди цензурних установ містять також картки на редакторів газет та журналів, де вказано їх вік, освіту, соціальний стан, віросповідання. Наприклад, газета “Рідний край”, редактор - Ольга Петрівна Косач, дворянка, християнка, православна, дружина дійсного статського радника, у 1866 р. закінчила зразковий пансіон для благородних дівчат; газета “Слово”, редактор - міщанин міста Полтава Симон Васильович Петлюра, віросповідання православного, освіта середня (свідомство про закінчення п’яти класів духовної семінарії); редактор газети “Рада” - Мефодій Іванович Павловський, 32 роки, потомствений почесний громадянин, закінчив Київську духовну семінарію⁵. Ці картки дають можливість уточнити біографічні дані редакторів періодичних видань, їх освітній рівень та соціальний стан. Судячи з цих матеріалів, цензори були добре поінформовані не лише про те, хто є дійсним редактором, а хто - підставна особа, але й про родинні зв’язки редакторів та видавців.

Характеризуючи щотижневий журнал “Рідний край” і щомісячний дитячий додаток до нього “Молода Україна”, цензор пише, що журнал є власністю пані Косач, яка відома в літературі під псевдонімом Олена Пчілка. “Пані Косач - сестра відомого покійного українофіла-революціонера Драгоманова, дружина дійсного статського радника Косача, колишнього чиновника для особливих доручень при генерал-губернаторі, нині голови з’їзду мирових посередників у Ковелі. “Молода Україна” редагується дочкою пані Косач, відомою в малоросійській літературі під псевдонімом Лесі Українки. В нинішній час за своїм напрямком “Рідний край” близький до конституційно-демократичної партії, веде себе стримано, частково, мабуть, через службове становище чоловіка пані Косач, хоч у розпал революційного руху вона відкрито брала в ньому участь”⁶.

Важливим доповненням до матеріалів цензурних установ є судово-слідчі матеріали. Річ у тому, що на підставі прийнятих у 1905-1906 рр. законів та “Тимчасових правил про періодичні видання” попередня цензура й адміністративні покарання видавців та редакторів відмінялись. Стягнення на газети і журнали могли накладатись лише в судовому порядку. До того ж, при розгляді цих справ судами першої інстанції виступали судові палати - Київська, Одеська та Харківська, а не окружні суди, яких в українських губерніях було 24. Фонд Київської судової палати

зберігається в ЦДІАК України (ф.318). Він нараховує понад 3 тис. справ. Судова палата була завалена сотнями значно важливіших справ, ніж газетні публікації (справами про терористичні акти, збройні виступи, підпали поміщицьких садиб та захоплення їх земель селянами) і неохоче брала до розгляду справи, надіслані цензурними установами. До того ж їх розгляд відтягувався інколи на рік. Тобто, судова боротьба з опозиційними виданнями на початку ХХ ст. була неефективною. Тому влада вирішила використати *“Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия”* від 14 серпня 1881 р.⁷

У 1905-1907 рр. усі українські губернії знаходились на військовому положенні і це *“Положення”* давало право генерал-губернатору закривати періодичні видання, заарештовувати редакторів чи штрафувати їх на суму до 500 руб. за поданням цензурних комітетів. Тому матеріали канцелярії генерал-губернатора і губернатора є важливим джерелом вивчення боротьби влади з опозиційною пресою у досліджуваній період. Фонд Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора зберігається у ЦДІАК України (ф.442). Він нараховує понад 270 тис. справ⁸. Матеріали, що нас цікавлять, відносяться до III діловодства (таємного). Там зберігаються звіти цензурних установ, донесення цензорів, каталоги заборонених книг, газет і журналів. Частина цих каталогів була надрукована. Так, у 1911 р. в Петербурзі був виданий, а через рік розширений і перевиданий, перелік книг, брошур, газет і журналів, видання яких було заборонено судовими палатами⁹. Подібні ж видання було здійснено того ж року у Києві та Одесі інспектором типографій і книжкової торгівлі О.Нікольським. У них вказані: назва видання, місто, рік, число і місяць, арештований номер, дані про заборону видання взагалі, заборонені статті. Київський перелік включає близько 600 назв, одеський - 111.

Важливим доповненням до матеріалів цензурних установ є щоденники, спогади і листування відомих діячів української справи Є.Чикаленка, М.Грушевського, Б.Грінченка, депутата Державної думи від Чернігівщини професора Т.Локтя¹⁰, а також представників протилежного табору - цензора О.Сидорова¹¹, який очолював Київський цензурний комітет у 1906-1909 рр., жандармських генералів В.Новицького¹² та О.Спірідовича¹³, губернатора П.Курлова¹⁴, які на початку ХХ ст. служили у Києві.

Найцікавішими для дослідників зазначеної проблеми є, на нашу думку, спогади Є.Чикаленка - видатного українського діяча, видавця перших україномовних газет *“Громадська думка”* і *“Рада”*. Вперше *“Спогади”* вийшли у двох книгах у Львові у 1925-1926 рр. У 1955 р. вони були перевидані у Нью-Йорку і лише у 2003 р. побачило світ київське видання. Майже третина *“Спогадів”* - це розповідь про видавничу діяльність автора та його однодумців - М.Грушевського, Ф.Матушевського, Б.Грінченка, В.Леонтовича, М.Павловського, С.Єфремова та інш. За свідченням Є.Чикаленка, майже всі редактори та видавці газет змушені були давати цензорам хабарі.

На відміну від спогадів Є.Чикаленка, спогади цензора О.Сидорова майже не містять інформації про його професійну діяльність, а дають лише загальну характеристику суспільно-політичного життя у Києві на початку ХХ ст.

Діяльність адміністративних, жандармсько-поліцейських, судових та цензурних установ царизму у Києві на початку ХХ ст. описали у своїх спогадах губернатор П.Курлов, начальник охоронного відділення О.Спірідович, начальник губерньського жандармського управління В.Новицький. Останній був ображений

на міністра внутрішніх справ за відставку, то ж не шкодував негативних епітетів, описуючи дії влади.

Таким чином, для об'єктивного дослідження діяльності цензурних установ царизму в Україні потрібно використовувати, окрім архівних фондів цих установ, документи канцелярій генерал-губернатора і губернаторів, судово-слідчі матеріали та спогади сучасників.

¹Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.294. - Опис.

²Див.: Там само. - Ф.295. - Опис.

³Там само. - Оп.1. - Спр.139. - Арк.23-25.

⁴Там само. - Спр.68-А.

⁵Там само. - Спр.139. - Арк.73.

⁶Там само. - Арк.116зв.

⁷Полное собрание законов Российской империи. - Издание 3. - Т.1. - Ст.350.

⁸Центральный государственный архив УССР. Путеводитель. - К., 1958. - С.50.

⁹Алфавитный указатель книгам и брошюрам, а также номерам повременных изданий, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1912 г. - СПб., 1912.

¹⁰Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - К., 2003; Листування М.Грушевського. - К., 2000; Локоть Т. Статті, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы. - М., 1906.

¹¹Сидоров А. Из воспоминаний цензора // Голос минувшего. - 1923. - №3.

¹²Новицкий В. Из воспоминаний жандарма. - М., 1991.

¹³Спиридович А. Записки жандарма. - М., 1992.

¹⁴Курлов П. Гибель императорской России. - М., 1992.

SHCHERBAK M.G., SHCHERBAK N.M.

Archival Materials about Activity of Censure Institutions in Ukraine

Materials of archival funds of tsarist censure institutions, with the information about their functions from 1838 till 1917 in Ukraine, are analyzing.

Отримано 22.05.2008